

દાહોદ જિલ્લાના સંપાદિત ભિલ આદિવાસી લોકગીતોનો અભ્યાસ

ડૉ. સંજયકુમાર બાબુલાલ પારગી

❖ પ્રસ્તાવના

ભારતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ અત્યંત પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને જીવંત છે. આ સંસ્કૃતિનું મહત્વપૂર્ણ અંગ લોકસાહિત્ય છે, જેમાં લોકગીતોનું સ્થાન વિશેષ છે. લોકગીતો આદિવાસી સમાજના જીવન, ભાવના, આસ્થા, સંઘર્ષ, આનંદ-વિષાદ અને સામૂહિક સ્મૃતિને વાચા આપે છે. ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલ દાહોદ જિલ્લો ભિલ આદિવાસી સંસ્કૃતિનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર છે. અહીંના ભિલ સમાજે પોતાની પરંપરા, લોકવિશ્વાસ અને જીવનશૈલીને લોકગીતો દ્વારા પેઢીદર પેઢી જાળવી રાખી છે. આ સંશોધન લેખમાં દાહોદ જિલ્લાના સંપાદિત ભિલ આદિવાસી લોકગીતોનું સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

દાહોદ જિલ્લો : ભૂગોળ અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્ય

દાહોદ જિલ્લો ગુજરાતના પૂર્વ સીમાવર્તી પ્રદેશમાં આવેલ છે. અહીંના પહાડી વિસ્તારો, જંગલો અને નદી-નાળાઓ ભિલ આદિવાસીઓના જીવન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. ભિલ સમાજ મુખ્યત્વે ખેતી, વનઉપજ અને શ્રમ આધારિત જીવન જીવે છે. આ પરિસ્થિતિઓએ ભિલ લોકગીતોને પ્રાકૃતિક અને જીવનલક્ષી બનાવ્યા છે. પર્વત, જંગલ, વરસાદ, પાક, તહેવાર, લગ્ન, જન્મ અને મૃત્યુ – આ બધા વિષયો લોકગીતોમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

❖ ભિલઆદિવાસીલોકગીતોનીસંકલ્પના

લોકગીતો એવા સાહિત્યરૂપો છે, જે કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા રચાયેલા નથી, પરંતુ સમૂહચેતનાનું ફળ છે. ભિલ લોકગીતો મૌખિક પરંપરા દ્વારા જીવંત રહ્યા છે. તેમાં લય, તાલ અને સંગીતનું મહત્વ વિશેષ છે. ભિલ લોકગીતોમાં શબ્દો સરળ, પરંતુ અર્થસભર હોય છે. તેમાં જીવનના તત્ત્વજ્ઞાન, સંઘર્ષ અને આશા-આકાંક્ષા પ્રગટ થાય છે.

❖ સંપાદિતભિલલોકગીતો : અર્થઅનેમહત્વ

સંપાદિત લોકગીતો એટલે મૌખિક પરંપરામાં રહેલા ગીતોને સંકલિત, લિપિબદ્ધ અને સાહિત્યિક સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું ગીતસંગ્રહ. દાહોદ જિલ્લાના ભિલ લોકગીતોના સંપાદન દ્વારા આ લોકસાહિત્યને લુપ્ત થવાથી બચાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સંપાદનનું મહત્વ એ છે કે –

1. લોકગીતોનું દસ્તાવેજીકરણ થાય છે.
2. સંશોધન માટે વિશ્વસનીય સામગ્રી ઉપલબ્ધ બને છે.
3. આવનારી પેઢી પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાય છે.

દાહોદ જિલ્લાના ભિલ લોકગીતોના પ્રકારો

1. જીવનચક્ર સંબંધિત લોકગીતો

- ભિલ સમાજમાં જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીના તમામ પ્રસંગો સાથે ગીતો જોડાયેલા છે.
- જન્મગીતોમાં માતૃત્વ, આશીર્વાદ અને સંતાનસુખની ભાવના જોવા મળે છે.
- લગ્નગીતોમાં પ્રેમ, વિયોગ, હાસ્ય અને સામાજિક બંધનોનું ચિત્રણ થાય છે.

2. તહેવાર અને ઋતુ આધારિત લોકગીતો

હોળી, દિવાળી, ગાવરી, વરસાદી ઋતુ – આ બધા પ્રસંગો પર ગવાતા ગીતોમાં કુદરત અને માનવજીવનનો સમન્વય જોવા મળે છે.

3. શ્રમ અને ખેતી આધારિત લોકગીતો

ખેતરમાં કામ કરતી વખતે, વાવણી કે કાપણી દરમિયાન ગવાતા ગીતો શ્રમને હળવો બનાવે છે. આ ગીતોમાં સામૂહિકતા અને સહકારની ભાવના વ્યક્ત થાય છે.

4. ભક્તિ અને આસ્થા આધારિત લોકગીતો

ભિલ લોકગીતોમાં દેવ-દેવીઓ, પ્રકૃતિ અને પૂર્વજો પ્રત્યેની આસ્થા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ગીતો સમાજની આધ્યાત્મિક ચેતનાને ઉજાગર કરે છે.

❖ ભિલલોકગીતોમાંભાષાઅનેશૈલી

દાહોદ જિલ્લાના ભિલ લોકગીતોમાં સ્થાનિક બોલીઓ, પ્રાકૃતિક ઉપમા અને રૂપકનો ઉપયોગ જોવા મળે છે. ભાષા સરળ, સ્વાભાવિક અને ભાવસભર છે. લોકગીતોની શૈલીમાં પુનરુક્તિ, તાલબદ્ધ પંક્તિઓ અને પ્રશ્નોત્તર સ્વરૂપ સામાન્ય છે, જે સાંભળનારને જોડીને રાખે છે.

❖ સામાજિકઅનેસાંસ્કૃતિકમહત્વ

ભિલ લોકગીતો માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી, પરંતુ સમાજના મૂલ્યો, નિયમો અને સંસ્કૃતિનું દર્પણ છે.

- આ ગીતો દ્વારા સામાજિક એકતા મજબૂત થાય છે.
- સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો, કુટુંબ વ્યવસ્થા અને સામૂહિક જીવનની ઝાંખી મળે છે.
- લોકગીતો આદિવાસી ઓળખને જાળવી રાખે છે.

❖ સંપાદનપ્રક્રિયામાંપડકારો

ભિલ લોકગીતોના સંપાદનમાં અનેક પડકારો જોવા મળે છે –

1. મૌખિક પરંપરાના કારણે વિવિધ રૂપાંતરો.
2. ભાષાકીય ભિન્નતા.
3. મૂળ ભાવને જાળવી રાખવાની મુશ્કેલી.

છતાં પણ, સંશોધકો અને સંપાદકો દ્વારા કરાયેલ કાર્ય આદિવાસી સાહિત્ય માટે અમૂલ્ય છે.

આધુનિક સમયમાં ભિલ લોકગીતોની પ્રાસંગિકતા, આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં ભિલ લોકગીતો લુપ્ત થવાના કાંઠે છે. પરંતુ સંપાદિત લોકગીતો દ્વારા –

શૈક્ષણિક અભ્યાસ શક્ય બને છે.

સંસ્કૃતિ સંરક્ષણને વેગ મળે છે.

આદિવાસી અવાજને મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્થાન મળે છે.

ઉપસંહાર

દાહોદ જિલ્લાના સંપાદિત ભિલ આદિવાસી લોકગીતો માત્ર સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ નહીં, પરંતુ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. આ લોકગીતો ભિલ સમાજના જીવનનું જીવંત દસ્તાવેજ છે. આ સંશોધનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભિલ લોકગીતો દ્વારા આદિવાસી સમાજની સંવેદના, સંઘર્ષ અને સંસ્કૃતિને સમજવી શક્ય બને છે. તેથી, આવા લોકગીતોના વધુ સંકલન, સંપાદન અને અભ્યાસની જરૂરિયાત છે.

❖ સંદર્ભસૂચિ (સૂચનાત્મક)

1. આદિવાસી લોકસાહિત્ય – ગુજરાતી ગ્રંથ
2. ભિલ સમાજ અને સંસ્કૃતિ – સંશોધનાત્મક લેખો
3. ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય – સંપાદિત સંકલનો